

Dan maar geen ‘vrai klassischer Philolog’?

De verschillende gezichten van het hellenisme in het werk van Franz Cumont

ELINE SCHEERLINCK

In maart 2014 verscheen de bioscoopfilm *300: Rise of an Empire*, het vervolg op *300* uit 2006, naar de *graphic novel* van Frank Miller. De film vertelt, net als zijn voorganger, episodes uit de Perzische oorlogen, het conflict tussen het Perzische koninkrijk en de Griekse stadstaten in de 5de eeuw v.C. Hoofdpersonages in deze *sequel* zijn de Atheense bevelhebber Themistokles, de Perzische koning Xerxes en de bevelhebber over zijn zeemacht, Artemisia. Terwijl *300* zich concentreerde op de slag bij de Thermopylen, waar Leonidas en zijn 300 Spartanen het Perzische leger bij een nauwe bergpas probeerden tegen te houden, concentreert *Rise of an Empire* zich eerder op de zeeslagen bij Artemisium en Salamis en de inbreng van Athene in de Perzische oorlogen. Historische feiten en fictie lopen door elkaar als het bloed van de ontelbare afgeslachte soldaten in deze film. Dat is op zich uiteraard geen probleem, maar ik wil graag de aandacht vestigen op hoe beide partijen, Grieken en Perzen, in deze film worden geportretteerd. Hoewel de strijd lang onbeslist blijft en zowel Grieken als Perzen verliezen lijden en dan weer overwinningen boeken, kon het contrast in karakterisering van beide partijen niet groter zijn. In de Griekse monologen en dialogen wordt herhaaldelijk, bijna structureel, de nadruk gelegd op vrijheid. Zij zijn vrij en vechten voor de vrijheid. Of zoals Themistokles op een bepaald moment zegt: “Let the enemy fear the Greek man’s freedom!” Ook wordt er verwezen naar hun literaire en artistieke talenten en naar hun eenvoudige boerenafkomst. Ze gaan ook vrij eenvoudig gekleed en zijn duidelijk getekend door de strijd: hun littekens getuigen van hun moed. Het is heel duidelijk dat de Grieken de sympathie van de kijker moeten wegdragen en dat het de bedoeling is dat de kijker zich met hen vereenzelvigd.

De vijand – de Perzen – wordt neergezet als de tegenovergestelde pool. Met name koning Xerxes wordt geportretteerd als een anti-Themistokles. In plaats van mannelijke eenvoud zien we bij hem vervrouwelijkte luxe: make-up, goud, juwelen; decoratie voor een gladgeschoren lichaam zonder litte-

kens. Tegenover de vrijheid van de Grieken worden de Perzen als bringers van de slavernij geplaatst. “Today we deliver submission!”, schreeuwt Xerxes in een decor van goud. Zowel Xerxes als de bevelhebber over zijn zeemacht, Artemisia, zijn rancuneuze tirannen. Daar waar Themistokles en zijn soldaten vergaderingen houden die ons aan een democratische volksvergadering doen denken, geven Xerxes en Artemisia bevelen en delen ze onredelijke straffen uit. De Grieken in *Rise of an Empire* zijn duidelijk ‘onze’ helden: zij stemmen overeen met een westers ideaal van vrijheid, rationaliteit, democratie en actie.

In het onderwijs in Europa en de Verenigde Staten zijn de klassieke misschien steeds minder prominent aanwezig sinds de tweede helft van de 20ste eeuw, maar het geregeld verschijnen van films en series met een klassiek thema geeft aan dat ze in de Engelstalige populaire cultuur nog een zekere populariteit genieten. De stereotype tegenstellingen tussen West en Oost die in de 300 films van het scherm spatten, komen terug in deze films en series, zoals de film *Alexander* over Alexander de Grote uit 2004 en de serie *Rome* uit 2008, al worden in deze producties wel degelijk pogingen gedaan om dergelijke stereotypen te nuanceren (Toner 2013: 229-247).

‘Orientalism’ en de antieke Grieken

De tegenstelling tussen een vrijheidslievend, democratisch en gematigd Griekenland en een slaafs, despotisch en decadent Perzië is geen nieuw gegeven. Integendeel, volgens velen zijn deze stereotypen bijna zo oud als de Perzische oorlogen zelf. In zijn invloedrijke en omstreden werk *Orientalism* (Said 2003 [1978]) beargumenteerde de literatuurwetenschapper Edward Said dat een westerse ‘stijl van denken’ over het Oosten, die sinds het einde van de 18de eeuw ten dienste staat van westerse imperialistische ambities en tot op vandaag ten grondslag ligt aan elke westerse uitspraak of gedachte over het Oosten, zijn oorsprong kende in de antieke Griekse cultuur. Volgens Said werd deze stijl van denken voor het eerst uitgewerkt in de tragedie *De Perzen* van de Atheense tragedieschrijver Aeschylus, over de Griekse overwinning bij Salamis in de Perzische oorlogen, opgevoerd in 472 v.C., nog geen tien jaar na deze overwinning. In deze tragedie, zo stelt Said, worden de Perzen voorgesteld als volledig tegenovergesteld aan de Grieken, die op die manier hun eigen identiteit creëren en bevestigen.

Deze stelling is in 1989 verder uitgewerkt door Edith Hall, die in het gehele corpus van de Atheense tragedies een bevestiging ziet van een superieure Griekse identiteit doordat de Perzen consequent als inferieure anti-Grieken voorgesteld worden (Hall 1989). De Perzen worden systematisch

gekaracteriseerd door een zucht naar despotisme en – daarmee samenhangend – slaafsheid, luxezucht, lafheid, irrationaliteit. Kritische studies van Griekse literaire teksten hebben aangetoond dat de Grieken hun eigen identiteit vormgaven door zichzelf tegenover hun ‘barbaren’ bij uitstek, de Perzen te plaatsen. We moeten daarbij meteen opmerken dat er natuurlijk nog andere ‘barbaren’ waren, zoals de Skythen in het noorden of de Egyptenaren in het zuiden. Sommige studies zien in de portrettering van deze barbaren dezelfde tendensen als degene die Edith Hall voor de Perzen had blootgelegd. Het beeld van andere volkeren en andere culturen dat in de Griekse literatuur voorkomt, is echter niet uniform, en zeker ook niet uniform negatief. Herodotos bijvoorbeeld schrijft vaak op een respectvolle manier over de Perzen en bespreekt mythologische en culturele banden tussen de Griekse en de Perzische cultuur. De biografie die Xenophon in de 4de eeuw v.C. over de Perzische koning Cyrus schreef, is ronduit lovend en beschrijft hem als de ideale leider van een rijk.

Een typisch oppositionele manier van denken over Oost en West vinden we terug in redeneringen – zoals we bijvoorbeeld bij Aristoteles lezen – over de gevolgen van het klimaat voor de karaktertrekken van een bepaald volk (Praet 2008: 77). De volkeren die ten noorden en westen van de Grieken leven zijn gehard en gedisciplineerd, maar niet heel verstandig. De volkeren die ten oosten van de Grieken leven, zijn dan weer intelligent maar missen daadkracht. De Grieken zelf leven in de ideale middenpositie en verenigen dan ook het beste van twee werelden. Het valt op dat het hier gaat om – in plaats van twee elementen in een binaire tegenstelling – drie elementen, met de Grieken in het midden van twee polen. De link tussen omgeving en klimaat en het karakter van een bepaald volk werd ook in moderne tijden gelegd, zoals we verderop zullen zien.

Zoals net vermeld voor het geval van Herodotos, werd in de Griekse literatuur niet eenduidig een grote kloof geslagen tussen Grieken en andere volkeren. In plaats van afstand en tegenstellingen vinden we genealogische of culturele banden. Zo zijn er in de Griekse mythologie stichters van Griekse steden te vinden die uit Fenicië – in het geval van Kadmos en Thebe – of Egypte – in het geval van Danaos en Argos – stamden, wat een verwantschap suggereert van de vroegste Griekse beschaving met Noord-Afrika en de Levant. Bovendien bestond er ook een traditie in de Griekse historiografie van filosofie en wetenschap dat verschillende Griekse filosofen, onder wie Demokritos en Plato, in Egypte en Perzië gereisd hadden om te leren van de priesters en ‘wijzen’ daar. Zowel in de Griekse als in de Latijnse literatuur vinden we vele verwijzingen naar de aloude kennis die het Oosten herbergt.

De manier waarop Grieken zich tegenover andere culturen opstelden, was dus veel complexer en heterogener dan Said – en classici die zijn lijn volgden – heeft voorgesteld, hoewel de oppositie tussen de eigen cultuur en die van de vaak inferieur geportretteerde Ander, zeer zeker dikwijls ten grondslag lijkt te liggen aan Griekse – en Romeinse – attitudes tegenover andere volkeren en/of culturen.

Volgens Said vormde deze, van oorsprong antiek Griekse, oppositionele stijl van denken de basis voor het Oriëntalistische discours waarmee het Westen vanaf het einde van de 18de eeuw het Oosten – en hij heeft het dan specifiek over het Midden-Oosten – politiek veroverde en domineerde. De wetenschappers die het Oosten bestudeerden en er kennis over vergaarden, zag hij als belangrijke instrumenten binnen dit proces. Hoewel hij zelf – en de lawine aan wetenschappelijke literatuur die zijn werk tot op de dag van vandaag blijft veroorzaken – nauwelijks tot geen aandacht besteedde aan oudheidwetenschappers, is de traditie van de studie van de klassieke oudheid bij uitstek geschikt om de geschiedenis en het wedervaren van deze manier van denken te onderzoeken. Classici bestudeerden, interpreteerden en vertaalden immers de antieke Griekse bronnen. Hun werk werd dan weer vertaald naar handboeken voor scholen, waar de klassieken zeker tot het midden van de 20ste eeuw een belangrijk deel van het curriculum uitmaakten.

Hellenocentrisme en Midden-Oosterse archeologie in de 19de eeuw

De klassieken hebben een belangrijke rol gespeeld in hoe Europese mogendheden zoals Frankrijk, Duitsland en Groot-Brittannië zichzelf en andere volkeren zagen. De Griekse en Romeinse beschavingen konden worden gezien als ‘onze’ culturele en zelfs raciale voorouders, als modellen voor de eigen maatschappij. De moderne wetenschappers interpreteerden – als kinderen van hun tijd – de Griekse teksten binnen de wetenschap zoals die zich aandienende in hun eigen nationale politieke en sociale context. Het beeld dat de Griekse antieke literatuur van de Griekse en andere culturen had gecreëerd, werd herhaald en geïnterpreteerd naar de eigen wensen. Bovendien kregen deze beelden in hun werk ook wetenschappelijke autoriteit, die zoals gezegd uitstraalde naar populariserende en educatieve publicaties.

In de 19de eeuw zag men in de Grieken bijvoorbeeld een westers ideaal van vrijheid en democratie. Al van in de 18de eeuw golden de Grieken als een ideaal van schoonheid en kunst. De Duitse kunsthistoricus Johann Winckel-

mann was ervan overtuigd dat het milde klimaat waarin de Grieken leefden hun een schoonheid had geschonken die uitstak boven die van andere antieke beschavingen, en die in direct verband stond met de vermeende schoonheid van hun taal en hun culturele autonomie. De Grieken zouden, dankzij deze inherente schoonheid, ook in staat zijn geweest tot superieure kunst, in vergelijking met bijvoorbeeld de Egyptische beschaving, waarvan Winckelmann het onmogelijk achtte dat zij enige invloed had gehad op de Griekse cultuur. De mythe van het Griekse mirakel was geboren, die van klassiek Griekenland een 'pure' en bijna perfecte beschaving maakte, zonder invloed van de antieke culturen uit het Midden-Oosten, zoals de Egyptische en de Fenicische. De Grieken waren, in deze populaire visie, de originele grondleggers van de democratie, wetenschap, filosofie en de Europese literatuur.

In de eerste decennia van de 19de eeuw verschenen enkele invloedrijke wetenschappelijke werken die de polen kunnen symboliseren van de posities die men in deze periode aannam over de vermeende originaliteit van de Griekse cultuur. Al in het begin van deze eeuw publiceerde Georg Friedrich Creuzer zijn *Symbolik und Mythologie der alten Völker, besonders der Griechen* (eerste editie in 1810-1812), die de originaliteit van de Griekse mythologie in vraag stelde door te stellen dat die mythologie was overgeleverd uit het Oosten, via de Pelasgen, pre-Griekse bewoners van Griekenland. Creuzers werk kreeg veel kritiek: als tegenpool kan men bijvoorbeeld de gerenommeerde Duitse hellenist Karl Otfried Müller (1797-1840) noemen, die in werken als *Geschichten hellenischen Stämme und Städte* (1820-1824) en *Prolegomena zu einer wissenschaftlichen Mythologie* (1825) de originaliteit van de Griekse mythologie en beschaving verdedigde tegen theorieën over invloeden van buitenaf. Hoewel Müller vaak wordt gezien als het beginpunt van een prominente hellenocentristische en xenofobe traditie binnen de studie van de klassieke oudheid, moet eveneens worden vermeld dat ook veel invloedrijke oudheidwetenschappers niet akkoord waren met Müllers ideeën (Vick 2002). In de 19de eeuw werd de invloed van de Egyptische en/of Fenicische beschaving op de Griekse soms ontkend, maar vaker bevestigd. Het was vooral vanaf de tweede helft van de 19de eeuw, ook in combinatie met een toenemende verwetenschappelijking van het concept 'ras', dat men vaker de nadruk zou leggen op de culturele – en raciale – puurheid van de Grieken. De manier waarop de Grieken aan cultureel lenen deden, werd in de regel echter allesbehalve als passief gekarakteriseerd. Het filhellenisme en hellenocentrisme van de classici uitte zich in deze karakterisering: op een actieve manier transformeerden de Grieken, dankzij hun superieure intellectuele capaciteiten, alles wat ze van andere volkeren 'ontvangen' hadden en maak-

ten het tot iets van henzelf. Meer zelfs, zij ‘ontvingen’ niets maar deden aan actieve en assertieve assimilatie van door hen uitgekozen elementen van andere beschavingen.

Mede dankzij politieke en wetenschappelijke ontwikkelingen werd deze discussie over de originaliteit van Griekenland aan het einde van de 19de eeuw in Europa nieuw leven ingeblazen. Sinds het einde van de 18de eeuw, toen Napoleon Bonaparte met zijn Egyptische expeditie het Midden-Oosten voor het Westen open legde, bracht de imperialistische koers die de westerse koloniale grootmachten – vooral Engeland, Frankrijk, en meer naar het einde van de 19de eeuw ook Duitsland en de Verenigde Staten – voeren, ook een verhoogde wetenschappelijke interesse in het Midden-Oosten met zich mee. Hierbij speelde de archeologie een belangrijke rol. Niet alleen was diplomatieke aanwezigheid in een Midden-Oosters land een handig hulpmiddel voor archeologen om gemakkelijk toegang tot een site te krijgen, maar archeologische missies versterkten ook de positie van een bepaald Europees land binnen de regio, niet het minst tegenover haar westerse concurrenten. Zodoende werd archeologische activiteit in het Midden-Oosten op grote schaal gestimuleerd door de nationale westerse overheden: de concurrentie tussen de koloniale grootmachten hierin wordt weleens als een ware wedloop voor de archeologische sites omschreven.

Deze verhoogde archeologische activiteit resulteerde ook in de groei van de westerse nationale musea, waarin men aan het publiek thuis de pronkstukken uit het Oosten kon laten zien. Het British Museum is hiervan een excellent voorbeeld. 's Werelds eerste nationale museum opende in 1759, verkreeg in 1801 de beroemde Egyptische steen van Rosetta – nadat het Britse leger die in Egypte op de Fransen had buitgemaakt – en in 1816 de *Elgin Marbles*. Vanaf de tweede helft van de 19de eeuw zorgde een groeiend aantal archeologische expedities, gevorderd door de Britse overheid, voor een aanzienlijke toestroom van objecten en documenten uit het Midden-Oosten. Voor België kan men als voorbeeld van een koloniaal museum uiteraard het ‘Congomuseum’ (vandaag het Koninklijk Museum voor Midden-Afrika) noemen, dat in 1898 door koning Leopold II werd gesticht. De diplomatieke en archeologische activiteit van België in het Midden-Oosten bleef echter miniem tot de jaren '20 en '30 van de 20ste eeuw. Mede dankzij Franz Cumont, over wie we het verderop uitgebreid zullen hebben, werden vanaf deze periode door Belgische archeologen opgravingen verricht in de hellenistische kolonie Apamea in Syrië, op dat moment onder Frans mandaat. Dit prestigieuze project, dat onder meer bedoeld was om België op de internationale archeologische kaart te plaatsen, werd mede gesponsord door de Konink-

lijke Musea voor Kunst en Geschiedenis, die hun collecties konden verrijken met objecten uit de Syrische site.

De talrijke en vaak grootschalige archeologische opgravingen die door de westerse grootmachten in de 19de eeuw werden uitgevoerd leverden enorme hoeveelheden materiële overblijfselen en documenten op. Zo werden in deze periode bijvoorbeeld de resten van Susa in Perzië en Uruk en Nineveh in Mesopotamië opgegraven. Men vond overblijfselen van en teksten uit beschavingen die veel ouder waren dan de Griekse of die de Griekse cultuur in een oosterse context konden plaatsen. Deze ontdekkingen en aanvoer van materiaal en documenten had een enorme invloed op de ontwikkeling van de geesteswetenschappen in de tweede helft van de 19^e eeuw. De studie van oosterse talen en culturen of oriëntalistiek had zich intussen ook tot een volwaardige academische discipline ontwikkeld. Het spijkerschrift werd ontcijferd en men ging zich specialiseren in bijvoorbeeld assyriologie, egyptologie of indologie.

De kennis over het Midden-Oosten groeide dus zienderogen, net als de materiële aanwijzingen voor de invloed op de Griekse cultuur van haar burens uit het oosten. De idee van het Griekse mirakel kreeg dus een fikse deuk. Op institutioneel academisch gebied werden er pogingen gedaan tot het smeden van banden tussen classici en oriëntalisten, zoals de volgende anekdote illustreert. In 1894 werd op het jaarlijkse internationale congres voor oriëntalistiek, dat jaar in Genève, voor de eerste keer een sessie gehouden over 'Griekenland en de Oriënt'. De voorzitter van het congres, egyptoloog Henri Édouard Naville (1844-1926), maakte hierover de volgende opmerking in zijn openingsrede:

J'en demande pardon aux hellénistes de l'école d'Otfried Müller, le caractère absolument autochtone de la civilisation hellénique, ce point de vue qu'il défendit avec opiniâtreté me semble avoir reçu un rude coup; et au risque de paraître me faire l'écho de ce que l'illustre helléniste allemand appellerait les idées préconçues d'un orientaliste, je n'hésite pas à dire qu'aujourd'hui on ne peut plus séparer la Grèce de l'Orient; et que ce que nous avons à rechercher, c'est la part qui revient à l'un et à l'autre dans ce merveilleux ensemble qu'on nomme la civilisation grecque. (Naville 1897)

Tijdens deze sessie presenteerden specialisten van de klassieke oudheid, zoals de Franse oudheidwetenschapper Théodore Reinach (1860-1928), onderzoek dat zowel Griekse als oosterse bronnen gebruikte. Niet alleen academische oriëntalisten of egyptologen stonden dus deze 'inclusieve' kijk op de geschie-

denis van Griekenland voor, maar ook classici. Eén van hen was de Belgische filoloog, godsdiensthistoricus, oudhistoricus en archeoloog Franz Cumont.

Franz Cumont, ‘inclusieve’ classicus

Deze Belgische classicus werd geboren in Aalst in 1868 en stierf in Brussel in 1947. Hij studeerde klassieke filologie aan de Universiteit Gent en behaalde zijn doctoraatsdiploma in 1887, met een dissertatie over Alexander van Abonoteichos, over wie de Syrisch-Griekse Loukianos van Samosata (2de eeuw n.C.) zijn “Alexander of de valse profeet” schreef, een religieuze charlatan die een orakel oprichtte in Abonoteichos, een stad aan de zuidelijke kust van de Zwarte Zee. Hierna vervolmaakte Cumont zijn studie in belangrijke Europese centra voor de oudheidwetenschappen zoals Bonn, Berlijn, Wenen en Parijs. Tussendoor maakte hij de klassieke reis voor studenten van de oudheid naar Athene en bereisde hij Griekenland en Italië. In 1892 kwam Cumont terug naar de Gentse universiteit en gaf hier gedurende een kleine twintig jaar verschillende vakken, zoals ‘politieke geschiedenis van de Oriënt en Griekenland’, ‘historische kritiek’ en ‘Griekse literatuur’. Nadat hij zijn ontslag had ingediend aan de Universiteit Gent, leefde Cumont als een onafhankelijke geleerde en deelde zijn tijd voornamelijk tussen Rome en Parijs. Als onderzoeker is Franz Cumont vooral bekend geworden als specialist van het Romeinse religieuze landschap en de invloed van de zogenaamde oosterse godsdiensten of *religions orientales* daarop, wat we een religieuze oriëntalisering van het Romeinse rijk zouden kunnen noemen. Al van bij het begin van zijn carrière maakten zijn studies over de Perzische god Mithras en diens cultus in Rome hem tot een wereldautoriteit in zijn veld.

Naast deze zogenaamde oriëntalisering van het Romeinse rijk was Cumont ook geïnteresseerd in de hellenisering van het Midden-Oosten: de invloed van de Griekse cultuur op het Midden-Oosten als gevolg van de veroveringen door Alexander de Grote in de 4de eeuw v.C. De *religions orientales* komen dan ook uit die regio’s – Klein-Azië, Egypte, Syrië en Perzië – naar het Romeinse Westen. In *Les religions orientales dans le paganisme romain* beschrijft Cumont de invloed van de hellenisering op deze religies, maar ook vele andere van zijn publicaties onderzoeken de interactie tussen de cultuur van de Griekse kolonies in het Midden-Oosten en hun omgeving – niet het minst zijn studies over Doura-Europos, de Grieks-Romeinse grensstad aan de Eufraat, waarover meer in de volgende paragraaf.

Uit dit korte overzicht van Cumonts onderzoeksinteresses – hij publiceerde in totaal bijna duizend boeken, artikels en nota’s over verschillende

onderwerpen met betrekking tot de klassieke wereld – mag duidelijk blijken dat Cumonts interessegebied verder reikte dan de louter ‘lokale’ cultuur van Griekenland en Rome. Gefascineerd door de interactie tussen Oost en West in de oudheid, ondernam hij ook verschillende archeologische reizen in de regio’s waar zijn *religions orientales* vandaan kwamen. In 1900 bereisde hij in Turkije met zijn één jaar jongere broer Eugène de Romeinse provincies Pontus en Armenia Minor, terwijl hij in 1907 in Noord-Syrië in de voetsporen van keizer Julianus trad, die daar in 363 zijn fatale expeditie tegen de Perzen had geleid. Dankzij zijn internationale reputatie en netwerk werd hij aangesteld als directeur van de eerste opgravingsseizoenen (1922-1923) in Doura-Europos, een hellenistische kolonie en later een grensstad van het Romeinse rijk, aan de Eufraat, in het oosten van Syrië. Syrië was na de Eerste Wereldoorlog en het uiteenvallen van het Ottomaanse rijk onder Frans mandaat gekomen. De opgravingen werden gesponsord door de *Académie des Belles-Lettres et Inscriptions* in Parijs, en Cumont werkte in Doura met de hulp en bescherming van Franse soldaten.

Het zal niet verbazen dat Franz Cumont zelf zeer enthousiast was over de wetenschappelijke ontwikkelingen die duidelijke verbanden legden tussen de antieke beschavingen uit het Midden-Oosten en de klassieke wereld. In 1893, ongeveer een jaar eerder dan Navilles hierboven geciteerde toespraak in Genève, gaf Cumont een lezing aan de Universiteit Gent over de recente academische vorderingen in het veld van de Griekse geschiedenis. Zijn uitgangspunt was dat de studie van de Griekse geschiedenis de laatste decennia grote stappen voorwaarts had gezet. In zijn lezing gaf hij daar een aantal redenen voor. De eerste reden die hij vermeldde was de archeologische activiteit in het Midden-Oosten die de tweede helft van de 19de eeuw had gekenmerkt:

La première des causes et la plus éloignée, c’est cette merveilleuse découverte de l’ancien Orient, qui dans le domaine historique restera certainement le titre scientifique le plus brillant du XIXe siècle.

[...]

Ce coup de théâtre a exercé une influence énorme sur l’histoire grecque: [...] notre conception générale du rôle de la race grecque en a été profondément modifiée. Pour la première fois nous la voyons agir dans son milieu, nous savons ce qui exista avant elle, il nous est permis de contempler la toile de fond devant laquelle se déroule le drame hellénique. Il n’est plus possible de supposer aujourd’hui, comme on faisait complaisamment autrefois, que la

Grèce ait tout ou presque tout tiré de son propre fonds. Elle a été pendant longtemps, fort longtemps, à l'école de l'Orient. (Cumont 1893: 10-11)

Cumont noemt geen collega-wetenschappers bij naam, maar verwijst wel naar de invloedrijke traditie binnen de klassieke filologie en oudheidwetenschappen die de nadruk legde op de originaliteit van de klassieke Griekse cultuur. Ook in recensies van publicaties van collega's laat hij duidelijk blijken dat hij niet akkoord gaat met een visie die de Griekse cultuur ziet als onvatbaar voor de invloed van andere culturen. In het volgende fragment, waarin hij Albert Dieterich (1866-1908) verwijt blind te zijn voor de lokale Egyptische invloed op een Griekse tekst gevonden in Egypte, vermeldt Cumont zelf de aloude tegenstelling tussen de Griekse en 'barbaarse' wereld:

C'est que M.D., en vrai *klassischer Philolog*, ne voit rien en dehors de la Grèce et de la littérature grecque. Pour lui le monde barbare n'existe pas, et il méconnaît ou ne soupçonne pas la puissance et la vitalité de ses anciens cultes. (Cumont 1894: 200)

Bijna twintig jaar later publiceert hij de volgende snedige terzijde in *Astrology and Religion among the Greeks and Romans*, waarin hij een hoofdstuk besteedt aan de invloed van de Babylonische wetenschap op de Griekse astronomie en astrologie, dat verder in dit artikel nog aan bod komt:

Certain modern philologists – who doubtless look upon Greek history as a kind of experiment in a closed vessel, which a providence anxious to exclude every disturbing element conducted for the fullest instruction of the *savants* of the future – [...]. (Cumont 1912: 53)

Gedurende zijn hele carrière is Franz Cumont een voorvechter geweest van een meer inclusieve studie van de oudheid, gebruikmakend van materiaal uit regio's en perioden die niet binnen de grenzen van het 'puur klassieke' liggen.

Cumonts belangrijkste werk, *Les religions orientales dans le paganisme romain*, ging over wat hij de 'oosterse godsdiensten' of *religions orientales* heeft genoemd: een aantal culten, oorspronkelijk afkomstig uit het Midden-Oosten, die in Rome tot een zekere populariteit groeiden tijdens de eerste eeuwen van het Romeinse keizerrijk. De eerste uitgave van het werk kwam er in 1906, en in de vierde en laatste in 1929 voegde Cumont een appendix toe over de cultus van de wijngod Dionysos of Bacchus in Rome, die hij

beschouwde als een oosterse godsdienst, of beter gezegd een georiëntali-seerde godsdienst. In 2006 werd het werk heruitgegeven, met een inleiding door Corinne Bonnet en Françoise van Haepere, in de reeks *Bibliotheca Cumontiana*. Cumont verzamelde deze culten onder de veralgemenende noemer *religions orientales* op basis van de onderlinge overeenkomsten die hij tussen deze culten zag. Bovendien zag hij ook grote gelijkenis tussen deze oosterse godsdiensten met het christendom. Zijn idee was dan ook dat deze godsdiensten de wegbereiders van het christendom zijn geweest, een tussenstap tussen de intussen uitgespeelde Romeinse staatsgodsdienst en het christendom, dat in de 4de eeuw tot nieuwe staatsgodsdienst zou worden uitgeroepen. Het duidelijk dat dit een evolutionistische visie op de geschiedenis van het Romeinse religieuze landschap is. Meer nog, Cumonts denken kan zelfs worden geïnterpreteerd in hegeliaanse dialectische schema's van these, anti- these en de synthese die eruit volgt. In deze schema's speelt de Griekse beschaving een belangrijke rol, zoals hieronder wordt besproken.

Cumont en 'la Grèce

Wat is Cumonts Griekenland?

Wanneer we nagaan wat 'Griekenland' dan was voor Cumont, op diachronisch en geografisch vlak, dan ligt het antwoord bij zijn algemene houding en interesses als classicus. Cumont hield zich minder bezig met de archaische en de klassieke periode van de Griekse cultuurgeschiedenis, die centraal stonden in het werk van de filhellenistische traditie, aangezien deze de 'pure' fase van het Griekendom zouden vormen. Wanneer Cumont het over de Griekse cultuur heeft, gaat het bijna altijd over de periode vanaf de 4de eeuw v.C., na de verovering van grote delen van het huidige Midden-Oosten door Alexander de Grote. Hiermee komen we tot het geografische luik van Cumonts Griekenland. Zoals gezegd, was deze hellenisering van het Midden-Oosten een belangrijk onderwerp in Cumonts werk: wanneer hij "la Grèce" vermeldt, doelt hij daarmee over het algemeen op de hellenistische koninkrijken in het Midden-Oosten.

Deze hellenisering van het Midden-Oosten wordt in Cumonts werk vaak getypeerd als een educatief proces. Zo heeft Cumont het in *Les religions orientales dans le paganisme romain* bijvoorbeeld over de "l'action éducatrice" van de Griekse beschaving in het antieke Midden-Oosten, waarbij hij vermeldt dat dit een populair onderwerp is binnen de academische studie van de Griekse en oosterse culturen: "L'action éducatrice qu'exerça l'hellénisme

dans toute l'Asie antérieure et jusque dans l'Inde a souvent été mise en lumière, [...]” (Cumont 2006: 216). Meer nog, de Grieken worden door de classicus genoemd als bringers van beschaving in het Midden-Oosten: “elle [la Grèce] concentre toutes ses énergies sur l'Orient, qu'elle colonise et civilise” (Cumont 1929: 603). In de volgende passage over Hellenistisch Egypte herkennen we bijna de *mission civilisatrice* van het Franse en Britse kolonialisme. De Grieks-Macedonische koningen van Egypte ontwikkelen in de regio een smaak voor Griekse kunstvormen:

La protection accordée par Philadelphie au théâtre, s'alliant à la faveur qu'il témoigna au culte de Dionysos, développa, en Égypte, le goût de la poésie, de la musique et de la danse grecques. (Cumont 1937: 80)

Cumont gebruikt termen uit het Europese koloniale discours van zijn eigen tijd, maar het is niet duidelijk of hij ook dacht aan een parallel tussen de Griekse beschavende invloed in het antieke Midden-Oosten en de voordelige invloed van moderne Europese inmenging in het Midden-Oosten.¹ Het gehelleniseerde Midden-Oosten inspireerde ook de beroemde Britse archeoloog en militair Thomas Edward Lawrence, beroemd als Lawrence of Arabia. Galilea in de tijd van Jezus zag hij als een bruisende mix van Griekse en oosterse cultuur, het is niet “the correct banal Hellenism of the exhausted homeland, but a tropical rankness of idea, in which the rhythmical balance of Greek art and Greek ideality blossomed into novel shapes tawdry with the larded passionate colours of the East”. Lawrence zag dit hellenisme, waarin de inbreng van de lokale cultuur als een positief en verfrissend element werd gezien, als een soort model voor het Britse imperialisme in Lawrences eigen tijd. Uit een samenwerking tussen de Arabieren en de Britten, waarbij de Arabieren natuurlijk een minder prominente rol zouden spelen, zou een nieuwe cultuur kunnen ontstaan (Toner 2013: 216-217 en 224, met citaat van Lawrence).

Zoals we hebben gezegd, concentreert Cumonts werk zich op de interactie tussen ‘Oost’ en ‘West’ in de oudheid. In Cumonts beeldvorming over deze interactie komt vaak een tegenstelling tussen dit ‘West’ en ‘Oost’ naar voren. Deze beeldvorming, met het Oosten als een anti-Westen, ligt vaak in de lijn van het Oriëntalisme dat door Said werd beschreven, al zullen we verderop enkele belangrijke *caveats* en nuanceringen melden. Waar bevindt Cumont's ‘Griekenland’ zich dan in deze beeldvorming? Bij het bestuderen van

¹ Deze parallellen trok hij overigens wel tussen de Romeinse heerschappij in het Midden-Oosten en de imperialistische ambities van Europa in zijn eigen tijd (Scheerlinck, Rey & Praet 2014).

Cumonts publicaties wordt al snel duidelijk dat de Griekse cultuur voor de Gentse classicus tot het Westen behoort, zoals we met de volgende voorbeelden zullen illustreren. In *Les religions orientales dans le paganisme romain* wordt “la Grèce” samen met Rome gegroepeerd, in tegenstelling tot de oostelijke provincies van het Romeinse rijk waar de *religions orientales* vandaan kwamen:

Tandis que la Grèce végété appauvrie, humiliée, épuisée, que l'Italie se dépeuple et ne suffit plus à sa propre subsistance, que les autres provinces d'Europe sortent à peine de la barbarie, l'Asie Mineure, l'Égypte, la Syrie recueillent les moissons opulentes que leur assure la paix romaine. (Cumont 2006: 18)

De vervallen toestand van deze westelijke kant van het Romeinse rijk en de superieure rijkdom en vitaliteit van de oostelijke kant, vinden hun parallel op het vlak van religie. De Griekse religie wordt samen met de Romeinse staatsgodsdienst in het westerse hokje geplaatst. Dit ‘westerse godsdiensttype’ wordt gekenmerkt als koud, prozaïsch en kinderachtig naïef. De oosterse godsdiensten staan daar lijnrecht tegenover: zij zijn vurig en doordrongen van mystiek. Wat opvalt is dat Cumont hier inderdaad denkt in opposities als het gaat over Oost en West, maar dat het Oosten overduidelijk de krachtige en superieure positie inneemt, tegenover een verzwakt en inferieur Westen. In dit opzicht staat Cumonts attitude tegenover de ‘Oriënt’ lijnrecht tegenover het veralgemenende beeld dat Said in *Orientalism* heeft geschetst.

Een duidelijke tegenstelling tussen ‘Grieks’ en ‘oosters’ vinden we terug in de metafoor waarmee Cumont de Griekse kolonies in het Hellenistische Syrië beschrijft: hij beschouwt hen al Europese eilandjes in een Semitische oceaan, waardoor een sterk contrast wordt opgeroepen tussen de Griekse kolonies – die ‘Europees’ worden genoemd – en hun oosterse omgeving: “Îlots européens perdus dans l’océan asiatique, les colonies macédoniennes ont dû chercher à se prémunir contre le danger d’être submergées par le flux des allogènes qui les entouraient” (Cumont 1926: xv).

Toch zag Cumont wel degelijk syntheses tussen oosterse en Griekse of westerse elementen. Een goed voorbeeld is hiervan de stoïcijnse filosofie, die Cumont ook weleens een Semitische filosofie noemde, omdat hij haar beschouwde als ten eerste beïnvloed door de Syrische religie. Deze invloed was volgens de classicus wederzijds. De figuur die deze synthese het best belichaamde was volgens Cumont dan ook de stoïcijnse filosoof Posidonios uit het Syrische Apamea (2de-1ste eeuw v.C.). Cumont zag Posidonios als een

schakel tussen Oost en West, een synthese tussen Griekse filosofie en oosterse wijsheid en religie:

He was the great intermediary and mediator not only between Romans and Hellenes, but between East and West.

[...]

A native of the very heart of Syria, but naturalised as a Rhodian, Posidonius represented in all its fullness the alliance of Semitic tradition with Greek thought. Brought up on Plato and Aristotle, he was equally versed in Asiatic astrology and demonology. If he is Greek in the constructive power of his speculative genius, in the harmonious flow of his copious and highly-coloured style, his genius remained Oriental in the singular combination of the most exact science with a fervent mysticism. (Cumont 1912: 48)

“Les qualités de leur race”: Griekse eigenschappen volgens Cumont

In deze paragraaf zullen we hebben over de bijzondere eigenschappen die Cumont in zijn publicaties aan de antieke Grieken toedichtte. Cumont ontsnapte immers niet aan het romantische idee van de *Volksgeist*, waarbij elk volk eigen, onveranderlijke karaktertrekken heeft. Zo lezen we bijvoorbeeld in het volgende fragment uit *Les religions orientales dans le paganisme romain* hoe de Grieken religieuze elementen uit andere culturen assimileerden, namelijk “selon les qualités de leur race”:

Le dieu du vin, que les tribus sauvages du Nord adoraient avec des élans frénétiques, avait communiqué aux Grecs un enthousiasme extatique qu'ils ignoraient avant lui, et ils avaient transformé cette possession violente, selon les qualités de leur race, pour la faire servir aux plus hautes fonctions esthétiques et religieuses. (Cumont 2006: 316)

Het woord *race* moet hier echter niet gezien worden in zijn biologische betekenis. Het was zeer gebruikelijk in Cumonts tijd om – ook in wetenschappelijk taalgebruik – *race* als synoniem te gebruiken voor ‘volk’, ‘beschaving’ of ‘cultuur’. We zien al meteen dat Cumont de Grieken een actief karakter toedicht, dat in staat is om iets primitiefs (‘tribus sauvages’) te transformeren tot iets ‘hogers’. Zoals we hierboven hebben besproken, was dit in Cumonts

tijd een allesbehalve alleenstaande visie op de manier waarop Grieken met de invloed van andere culturen omgingen (cf. ook *infra*). We zullen ook zien dat het karakter en de talenten van de Grieken bij Cumont vaak in de verf worden gezet, wanneer en net omdat ze worden gecontrasteerd met karaktertrekken van een oosters volk.

Naar de in de westerse populaire cultuur zo geroemde Griekse liefde voor vrijheid en democratie wordt in Cumonts werk zelden verwezen. Deze vrijheid wordt immers vaak geassocieerd met de klassieke periode – de instelling van de democratie, de ‘vrijheidsstrijd’ tegen de Perzen – en dat is in Cumonts geval niet anders. Hoewel Cumont zelden uitgebreid over klassiek Griekenland schrijft, vinden we toch verwijzingen naar de klassiek Griekse ‘vrijheid’ en ‘onafhankelijkheid’. In de volgende twee fragmenten wordt een ‘vrij’ en ‘onafhankelijk’ Griekenland, dat in beide gevallen slaat op de stadstaten van de klassieke periode, gecontrasteerd met de aristocratische en despotische natuur van de oosterse politieke instituties:

Mais nos auteurs rapprochent plus souvent encore des rois, les ‘magnats’, [...] dont la mention fréquente révèle la constitution aristocratique de la société. Le nom était inconnu avant Alexandre, parce que la classe qu’il désigne n’existait pas dans la Grèce libre... (Cumont 1937: 34-35)

L’autonomie des colonies séleucides n’était qu’un effet de la faveur royale, et elle ressemblait moins à l’indépendance des anciennes cités grecques qu’à la liberté précaire des villes soumises aux anciens souverains d’Assyrie. (Cumont 1926: 26)

Een tweede bekend aspect van het beeldvorming van de Grieken in de Europese traditie van klassieke studiën heeft te maken met schoonheid. De idee van de Grieken als een per definitie mooi volk, waarover we het hierboven al hebben gehad, vinden we bij Cumont niet terug, maar hij verwijst wel geregeld naar een zeker liefde voor schoonheid en het artistieke talent dat de Grieken bezaten. Dit laatste wordt dan geregeld gecontrasteerd met de in zijn ogen esthetisch minderwaardige kunst van de oosterse culturen. In een passage van *Les religions orientales dans le paganisme romain* beschrijft Cumont een oriëntaliserende, of eerder egyptianiserende tendens in het Rome van de 2de eeuw n.C., waarbij de Isiscultus in Rome steeds meer gebruikmaakte van ‘puur’ Egyptische – d.w.z. pre-hellenistische – elementen. Hij besluit zijn beschrijving van deze tendens met de woorden: “Les amateurs affectèrent alors de préférer la raideur hiératique des idoles barbares à la

liberté élégante de l'art alexandrin" (Cumont 2006: 130). In Cumonts woorden ligt een duidelijk waardeoordeel besloten, aangezien hij blijkbaar niet kon geloven dat de Romeinen werkelijk de 'barbaarse' kunst boven de hellenistische konden verkiezen.

Een derde karaktertrek van de Griekse *Volksgeist* is hun aanleg voor filosofie en wetenschap, een typering die in Cumonts werk sterk aanwezig is. De Grieken worden getypeerd als de ware filosofen en wetenschappers. 'Grieks' wordt keer op keer in verband gebracht met intelligentie en een kritische geest. De oosterlingen worden door Cumont bewonderd om de enorme schatten aan kennis die zij herbergen en overleveren, maar het zijn de Grieken die deze schatten aanboren en op een kritische manier gebruiken. In het reeds genoemde boek *Astrology and Religion among the Greeks and Romans* hamert Cumont op de invloed van de Babylonische astronomie op de Griekse. Maar wanneer hij dan, zoals in de volgende passage, de wetenschappelijke kwaliteiten en verwezenlijkingen van de Grieken en de Babyloniërs naast elkaar legt, komen de Grieken toch als de superieure, échte wetenschappers naar voren:

The insatiable curiosity of the Greeks, then, did not ignore astrology, but their sober genius rejected its hazardous doctrines, and their keen critical sense was able to distinguish the scientific data observed by the Babylonians from the erroneous conclusions which they derived from them. It is to their everlasting honour that, amid the tangle of precise observations and superstitious fancies which made up the priestly lore of the East, they discovered and utilised the serious elements, while neglecting the rubbish. (Cumont 1912: 53)

Maar die Griekse 'pure' wetenschap kan ook gecorrumpeerd worden, namelijk bij een synthese met oosterse elementen. In Hellenistisch Egypte werd volgens Cumont 'pure' wetenschap in de Griekse scholen onderwezen, wat hij dan ook beschouwt als het hoogtepunt van de Griekse wetenschap. Hier staat dan de wetenschap van de tempels tegenover, die – dankzij haar oosterse element – door de classicus geen *science* maar *érudition* wordt genoemd:

L'époque hellénistique marque l'apogée de la science grecque et en particulier celui de l'astronomie et cette science, pénétrée de l'esprit d'Aristote, est rationaliste. Mais, si dans les écoles enseignaient des interprètes de la pensée hellénique restée pur, ou presque, de tout alliage; dans les temples, l'érudition que recher-

chait cet âge savant s'était combinée avec le vieux mysticisme oriental ou, pour mieux dire, celui-ci avait appris à parler le langage des écoles. (Cumont 1937: 152)

De synthese tussen Griekse wetenschap en filosofie enerzijds en oosterse astrologie en magie anderzijds wordt in de volgende passage uit *Les religions orientales dans le paganisme romain* beschreven in een aantal tegenstellingen tussen het Griekse en het oosterse element van de synthese. Opnieuw wordt het Griekse element geassocieerd met termen die verwijzen naar rationaliteit en filosofie, en het oosterse met termen die verwijzen naar irrationaliteit:

Aussi l'esprit de l'Orient pénètre-t-il toutes les études. Les chimères de l'astrologie et de la magie se font accepter des meilleurs esprits. La philosophie prétend de plus en plus s'inspirer de la sagesse fabuleuse de la Chaldée ou de l'Égypte. La raison, lasse de chercher la vérité, abdique et croit la trouver dans une révélation conservée dans les mystères des barbares. La logique de la Grèce s'ingénie à coordonner en un ensemble harmonieux les traditions confus des sacerdoces asiatiques. (Cumont 2006: 132)

We hebben al verschillende keren gezien dat bij Cumont eerder het 'Griekse' element van de Grieks-oosterse synthese een positief waardeoordeel krijgt, terwijl het 'oosterse' element daaraan vaak wordt tegengesteld en inferieur bevonden, zowel wat kunst als wat wetenschap betreft.

Epiloog

We sluiten dit artikel af met hetzelfde thema als waarmee we begonnen zijn: Grieken en Perzen. Volgens Cumont, als classicus en oudhistoricus, was de eeuwenlange strijd tussen het Perzische rijk en de Grieks-Romeinse wereld immers het belangrijkste feit uit de geschiedenis van de oudheid, zo schreef hij in *Les religions orientales dans le paganisme romain*. Uit zijn publicaties blijkt herhaaldelijk dat hij de antieke Perzen – weliswaar als enigen van de oosterse volkeren waarover hij schreef – beschouwde als een volk dat zich, zowel op militair als cultureel vlak, op dezelfde hoogte bevond als de Grieken:

L'hellénisme et l'iranisme – si je puis employer ce terme – étaient deux adversaires de même noblesse, mais d'éducation différente, qui s'estimaient réciproquement tout en se combattant... c'étaient

les deux peuples de maîtres, seuls dignes de commander aux autres populations de l'Asie. (Cumont 2006: 216)

Cumont was natuurlijk in de eerste plaats geïnteresseerd in de godsdienst-geschiedenis van de oudheid, en het is dan ook op dat gebied dat de Perzen bij Cumont nog de meeste bewondering oogsten. In de eerste zinnen uit *Les mages hellénisés. Zoroastre, Ostanès et Hystaspe d'après la tradition grecque*, een werk over de antiek Griekse receptie van het Perzische zoroastrisme dat Cumont in 1938 samen met zijn Gentse ex-collega Joseph Bidez (1867-1945) publiceerde, vermeldt Cumont de politieke en artistieke kwaliteiten van de Perzen, die hij een “grand peuple” noemt, maar prijst hij vooral hun religie, die bovendien als enige van de antieke religies de tand des tijds heeft kunnen doorstaan:

Le génie original que l'Iran manifesta dans la politique et dans les arts ne s'affirma nulle part avec plus de force que dans ses croyances. Parmi les religions de l'antiquité, aucune n'eut plus d'élévation que celle des Perses; après avoir été pendant de longs siècles la foi d'un très grand peuple, seule, de tous les cultes de l'ancien paganisme, elle a pu se conserver à travers le moyen âge jusqu'à nos jours. (Cumont & Bidez 1938: i)

Uit de hierboven geciteerde passages blijkt dat Cumont eerder overeenkomsten dan tegenstellingen zag tussen de Grieken en de Perzen, die allerminst als een inferieur volk worden getypeerd. Zoals we in dit artikel al met verschillende voorbeelden hebben getoond, is Cumont dan ook een uitstekend voorbeeld van een Europese, westerse classicus wiens karakterisering van ‘Oost’ en ‘West’ niet helemaal en zeker niet altijd in het plaatje past van een uniform Oriëntalistisch discours waarin de Oosterling wordt geportretteerd als een inferieure anti-Westerling. Meer nog, op religieus en moreel vlak hadden de Perzen op de anders zo bewonderde Grieken toch een stapje voor. In *Les religions orientales dans le paganisme romain* geeft Cumont een verschil aan tussen de Griekse en Perzische cultuur: de Grieken hebben meer gevoel voor schoonheid en kunst dan de Perzen, die dan weer meer begaan zijn met moraliteit en gekenmerkt worden door een afschuw van leugenachtigheid, in tegenstelling (!) tot de Grieken, “peu scrupuleux à cet égard”:

Il est l'Apollon mazdéen, mais tandis que l'hellénisme, plus sensible à la beauté, a développé dans Apollon les qualités esthétiques, les Perses, que préoccupent davantage les préceptes de la

conscience, ont accentué en Mithra le caractère moral. Un des traits qui avaient frappé les Grecs – peu scrupuleux à cet égard – chez leurs voisins orientaux, c'était leur horreur du mensonge. (Cumont 2006: 245)

Deze passages tonen een grote discrepantie tussen Cumonts portrettering van de rivaliteit tussen deze twee antieke volkeren en de stereotypen die bijna van het scherm spatten in de 300 films. Was de genuanceerde en soms zeer respectvolle karakterisering van de Perzen in de antieke bronnen, die Cumont sinds zijn schooltijd had gelezen en bestudeerd, hierbij van invloed? Of speelde de raciale band die men tussen de Indo-Europese Perzen en Grieken veronderstelde misschien een rol? De typering door moderne classici van de antieke Perzen, al dan niet 'tegenover' de Grieken en de Romeinen, verdient in ieder geval verder onderzoek.

Bibliografie

- Bernal, B. 1991 [1987]. *Black Athena. The Afroasiatic Roots of Classical Civilization. Volume I: the Fabrication of Ancient Greece 1785-1985*. London: Vintage Books.
- Bonnet, C. 1997. *La correspondance scientifique de Franz Cumont*. Bruxelles / Rome: Institut historique belge de Rome.
- Bradley, M. (ed) 2010. *Classics and Imperialism in the British Empire*. Oxford / New York: Oxford University Press.
- Cumont, F. & J. Bidez 1938. *Les mages hellénisés. Zoroastre, Ostanès et Hystaspe d'après la tradition grecque*. Paris: Les belles lettres.
- Cumont, F. 1893. "Les progrès récents de l'histoire grecque", in: *RIB* 36: 9-19.
- Cumont, F. 1894. "C.r. A. Dieterich. Nekyia. Beiträge zur Erklärung der neuentdeckten Petrusapokalypse", in: *RPh* 18: 199-200.
- Cumont, F. 1912. *Astrology and Religion among the Greeks and Romans*. New York: Putnam's sons.
- Cumont, F. 1926. *Fouilles de Doura-Europos (1922-1923)*. 2 vols. Paris: Librairie orientaliste Paul Geuthner.
- Cumont, F. 1929. "C.r. S.A. Cook – F.E. Adcock – M.P. Charlesworth. The Cambridge ancient history, t. VII, The hellenistic monarchies and the rise of Rome", in: *RPh* 8: 602-605.
- Cumont, F. 1937. *L'Égypte des astrologues*. Bruxelles: Vromant & Co.
- Cumont, F. 2006 [1906]. *Les religions orientales dans le paganisme romain*. Historiografische introductie door C. Bonnet en F. Van Haepere. Torino: Nino Aragno.
- Dyson, S. 2006. *In Pursuit of Ancient Pasts. A History of Classical Archaeology in the Nineteenth and Twentieth Centuries*. New Haven / London: Yale University Press.

- Gruen, E. 2011. *Rethinking the Other in Antiquity*. Princeton: Princeton University Press.
- Hall, E. 1989. *Inventing the Barbarian*. Oxford: Oxford University Press.
- Marchand, S. 1996. *Down from Olympus. Archaeology and Philhellenism in Germany, 1750-1970*. Princeton: Princeton University Press.
- Marchand, S. 2009. *German Orientalism in the Age of Empire. Religion, Race and Scholarship*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Naville, H. 1897. *Actes du dixième Congrès international des orientalistes. Session de Genève 1894. Première partie: comptes rendus des séances*. Leiden: Brill.
- Praet, D. 2008. “Barbaarse Wijsheid. Universalisme en superioriteitsdenken in de filosofische en religieuze debatten van Herakleitos tot de komst van de Islam”, in: D. Praet (red.), *Us and Them. Essays over filosofie, politiek, religie en cultuur van de Klassieke Oudheid tot Islam in Europa ter ere van Herman De Ley*. Gent: Academia Press, 53-106.
- Praet, D. 2011. “Franz Cumont, the Oriental Religions, and Christianity in the Roman Empire: A Hegelian View on the Evolution of Religion, Politics, and Science”, in: T. Gooch, D. De Vries & A. Molendijk, *Papers of the Nineteenth-Century Theology Group* 2011, 134-135.
- Said, E. 2003 [1978] *Orientalism. Western Conceptions of the Orient*. London: Penguin Classics [London: Vintage Books].
- Scheerlinck, E., S. Rey & D. Praet 2014. “Analogies curieuses et ressemblances frappantes. Des antiquisants face à l’impérialisme français en Méditerranée”, in: *Forum Romanum Belgicum* 8: 1-14.
- Scheerlinck, E. 2013. “Franz Cumont’s Syrian Tour: A Belgian Archaeologist in the Ottoman Empire”, in: *RBPH* 91: 327-357.
- Toner, J. *Homer’s Turk. How Classics Shaped Ideas of the East*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Vick, B. 2002. “Greek Origins and Organic Metaphors: Ideals of Cultural Autonomy in Neohumanist Germany from Winckelmann to Curtius”, in: *Journal of the History of Ideas* 63,3: 483-500.